

"...denna det gamla Uplands praktväfnad"

Ryorna i Upplandsmuseets samlingar

HÅKAN LIBY

Entréhallen i Upplandsmuseet 1959. Väggarna pryds av åtta ryor. Upplandsmuseets bildarkiv.

Upplandsmuseet äger en anse- nlig sam- ling ryor från 1700- och 1800-talen, när- mare bestämt 48 stycken. En stor del av den förnämliga samlingen förvärvades i samband med att Upplandsmuseet iord- ningställdes i Akademikvarnen 1959. Det var i första hand Uppsala läns hemslöjds- förening som var förmedlare i detta skede

och det är uppenbart att de uppländska allmogeryorna värderades högt som pre- stigefyllda museiföremål. Inte minst framgår detta av ryornas placering i den så kallade entréhallen i det nya museet där åtta utvalda exempel hängdes som konstverk på de vita väggarna.¹

Det finns skäl att anta att det främst

var ryornas skönhetsvärde som motive-
rade insamlingen för 50 år sedan. Idag
förmedlar ryasamlingen en komplex och
fascinerande berättelse om den uppländ-
ska bondekulturens högkonjunktur, bo-
hag och heminredning, den kvinnliga sfä-
ren, tradition, funktion och tillverkning.

Ordet *rya* är besläktat med ragg (jäm-
för engelskans rug) och syftar på vävna-
dens raggiga eller pälsliknande sida. Ter-
men avser således en vävd textil med en
mer eller mindre lång, lös lugg, vilken
kallas *flossa*. Tekniskt sett är det frågan
om att bottenväven under arbetets gång
förses med *nockor*, det vill säga garn som
läggs eller knyts om varptrådarna och
binds av inslaget. Flossans täthet bestäms
på så sätt av antalet inslag mellan nock-
raderna.

Ryatraktionen och kunskaps- källorna

Textilhistorikern Vivi Sylwan, som grund-
ligt undersökt den svenska ryan, har
även utrett dess tidigaste historia, med
utgångspunkt från äldre skriftliga källor i
form av förordningar, inventarieförteck-
ningar, räkenskaper och bouppteckning-
ar. Av de äldsta källor hon redovisar om
ryan och dess funktion, framgår det klart
att det var i bädden den värmande flossa-
vävnaden hörde hemma. Ryan var helt
enkelt ett praktiskt alternativ till de tunga
djurfällar som sedan förhistorisk tid varit

ett obligatoriskt inslag i bäddutrustning-
en.²

År 1444 förtecknades en rya för första
gången i ett inventarium, närmare be-
stämt från ärkebiskopssätet på Arnö i
Övergrans socken, Uppland. Ett drygt se-
kel senare blev sängryorna allt mer fre-
kventa i slottens inventarieförteckningar.
Från Sjö slott i Holms socken förteck-
nades 1555 "10 goda, 5 halvslitna, 2 gam-
la ryor" och från Ekholmen, Veckholms
socken 1585-86 "12 st. rijior".³

Källmaterialet från 1600-talet pekar på
förändring i fråga om ryans starka fäste
hos ett begränsat socialt skikt. Vi kan
under detta sekel notera att högadelns in-
tresse för ryorna började avta medan låg-
adeln, städernas borgare och storbön-
derna nu blev de dominerande brukarna.

Så här långt har den främsta källan till
kunskap om ryatraktionen gällt det
skrivna ordet. När vi kommer fram till
1700- och 1800-talet är förhållandet ett
annat. Från dessa århundraden har näm-
ligen ett stort, rikt och varierat material
av ryor bevarats till eftervärlden. Mer-
parten av ryorna finns på våra museer
och hembygdsgårdar men också i privat
ägo, vårdade som värdefulla släktkleno-
der. Självfallet är det därför ryor från
främst 1700- och 1800-talet som utgör det
konkreta underlaget för materialanalyser,
studier av formvariationer och den gene-
rella bilden av svensk ryatradsition.

Att ryor producerades i stor omfatt-
ning i Uppland framgår med önskvärd

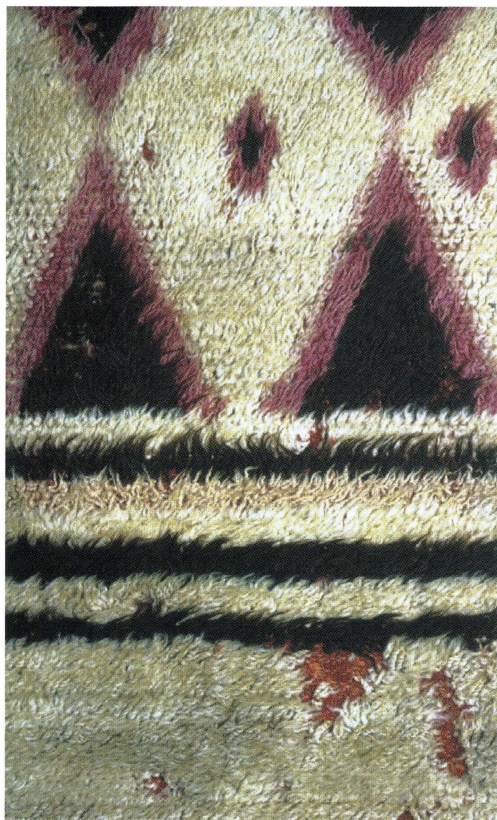
Slitrya från Bälinge socken, daterad 1789. UM 10012. Upplandsmuseets bildarkiv.

tydlighet av Elisabeth Thormans hemslöjdsinventering 1914–15. Vid besök i Tibble, Litslena socken har hon bland annat noterat kyrkvärden Erikssons kommentar angående ryavävning i bygden vid 1800-talets mitt: "Det var som en farsot, det väfdes nästan i hvarenda gård."⁴

Ryakategorierna⁵

Ryorna brukar indelas i olika kategorier med avseende på den praktiska användningen eller variationer i material och mönsterformer.

Slitryan, som också torde vara den ursprungligaste typen, är förhållandevis enkel i utformningen och kan funktionsmässigt jämföras med en skinnfäll. I bädden låg den således med den värmande nocksidan vänd nedåt. Det var följaktligen slätsidan som blev mest iögonfallande då den var vänd uppåt i sängen. Av den anledningen har viss omsorg lagts ned på slätsidans utformning, medan nocksidan är enfärgad eller har en enkel, ofta geometrisk mönstring. Många bevarade slitryor har försetts med en dekorativt mönstrad bård i nacken längs den ena kortsidan som kunde vikas upp och bli synlig i bädden. Slitryorna består merendels av två hopsyddas våder vilket beror på att vävstolarnas bredd inte medgav vävning av hela ryan. Detta är också förklaringen till att den dekorativa bår-

Detalj av den möntrade bården på slitrya från Bälinge socken, 1789. UM 10012.

Foto Tommy Arvidson.

dens mönster inte alltid passat när våderna sytts ihop.

Båtmansrya, båtrya eller *skötrya* är lokala benämningar som avsett mycket enkla, ofta helt omöntrade ryor som använts i båtar som ersättning för skinnfällar. För-

Slätsidan på slitrya från Bälinge socken, 1789.
UM 10012. Foto Tommy Arvidson.

delen med ryor framför fällar var att de torkade fortare när de blev våta och bibehöll sin mjukhet utan att bli stela. I förordningar från 1600-talets slut framgår att båtsmannen bland många andra uppräknade persedlar även hade rätt att

fordra en rya av sina rotebönder. Bestämelsen gällde ända fram till 1816.

En helt annan grupp utgör *prydnadsryorna*, som skiljer sig från slitryorna genom att de använts som dekorativa överkast på sängen. Det är just den funktionen som förklarar prydnadsryornas dekorativa utformning. Här var avsikten att nocksidan skulle exponeras och stor möda lades därför på färgsättning och mönsterkomposition. En vanlig typ har mönstrad mittspegel omgiven av en bred kantbård längs ryans fyra sidor. Det var framför allt under barocken (1650–1720) som prydnadsryorna började bli populära och tidens pompösa formspråk har satt tydliga spår i ryaproduktionen vid denna tid. Prydnadsryorna är till skillnad från slitryorna vävda i ett stycke, utan söm på mitten.

En speciell typ av prydnadsryor från 1700-talets början och framåt brukar kallas *märkduksryor*. Förklaringen är att ryornas karaktäristiska uppbyggnad och ornament har hämtats från broderade märkdukar vilka fungerade som just mönsterförråd. Vanliga märkduksmotiv var blomsterurna, träd, motställda djur t.ex. fåglar och hjortar, krona, årtal och monogram.

Trasryor kallas ibland enkla ryor med nockor som helt eller delvis bestod av tygtrasor.

I Roslagen förekom begreppet *hävdrya* som avsåg en finare rya i flera färger vilken bars på armen på väg till kyrkan samt tjänstgjorde som knävärmare.

Prydnadsrya, så kallad märkduksrya från Boglösa socken, daterad 1793. UIM 08529. Foto Tommy Arvidson.

Detalj av nocksidan på slitrya UM 10008, troligen från Roslagen. Foto Tommy Arvidson.

Material och tekniska variationer

Ullgarn har utan tvivel varit det dominerande materialet i ryorna. I detta sammanhang kom just ullens specifika egenskaper till sin rätt, såväl funktionsmässigt som estetiskt. I ryornas bottenväv har varpen bestått av lin- eller i några fall hampgarn, ullgarn och i senare tid bomullsgarn. Som inslag användes företrä-

desvis ullgarn, ibland med iblandning av nöthår, samt någon gång lingarn. Med några få undantag var ullgarn i olika kvaliteter det självklara materialet i nockorna. Alternativen i dessa enstaka fall har då varit lin- eller bomullsgarn samt tygremsor. Ett karaktärsdrag som uppmärksamrats i forskningen är vilka ullkvaliteter som nyttjats till garnet i flossan. Ullen i de äldre ryorna är mycket glansig med-

an man i senare tiders ryor finner såväl glansig som mindre glansig ull.

Ullens naturliga färger, vitt grått och svart utgjorde ett dominerande inslag i ryorna under lång tid men växtfärgade garner i alla kulörer fick snart en avgörande betydelse för variationsrikedomen. Under 1800-talets senare del, när anilin-färger introducerades, kunde den återhållsamma färgskalan blandas upp eller ersättas med bjärta kulörer som överensstämde med tidens smak.

Att åtgången av ull till en rya var betydande, framgår inte minst av vikten. Uppgifter om genomsnittlig vikt brukar stanna mellan fyra och sex kilo medan vissa, särskilt täta och tjocka ryor av öländsk härkomst väger hela nio kilo.

Det var bottenvävens bindning som avgjorde om knutryggarna skulle bli synliga eller inte på ryans slätsida. Bindningar som diagonal- eller gåsögonkypert resulterade i att knutraderna blev osynliga på slätsidan. Det är också förklaringen till att den släta sidan ofta och gärna mönstrades, helt oberoende av ryans nocksida. Om bottenväven vävdes i tvist eller tuskaft med ripseffekt blev däremot knutryggarna synliga på ryans slätsida, i det förra fallet i kraftigt relief, i det senare i nivå med vävnadens yta. Givetvis kunde även denna effekt utnyttjas i dekorativt syfte.

Den dubbelnockade ryan skiljer sig från alla andra typer därför att den försetts med nock på båda sidor. Denna sär-

egna ryatyp har förekommit i begränsad omfattning i Uppland och på Åland där den kallats "tvinockad".

Ryan och det sociala sammanhanget

Den slutsats vi kan dra av äldre skrivna källor är att slitryan började bli ett allt vanligare inslag i de övre samhällsskiktens bäddutrustning under 1500- och 1600-talen. Sannolikt var ryan under denna period ett värdefullt inslag i bohaget. Textilvetaren Vivi Sylwan lyfter fram enstaka uppgifter från dessa århundraden som visar att bönderna var ålagda att förse båtsmännen med ryor och att ryor även indrevs som skatteobjekt.⁶ Detta stärker antagandet att ryor även ingick i bondehushållningens utrustning vid denna tid men något bevarat material har inte lämnats till eftervärlden. Slitryan torde följaktligen ha förekommit under lång tid även i bondemiljö medan prydnadsryan introducerades betydligt senare.

Om det är svårt att klarlägga bondebefolkningens bruk av ryor i det tidigaste skedet så är det desto lättare att få grepp om förhållandet under 1700-talets andra hälft och 1800-talet. Det råder ingen tvekan om att ryan under hela perioden hade mycket hög status, ett förhållande som inte förändrades förrän vid 1800-talets slut. Ryornas höga värde var givetvis relaterat till den stora mängd garn

Detalj av den mönstrade bården på slitrya UM 10008, troligen från Roslagen. Foto Tommy Arvidson.

som åtgick samt den omfattande arbetsinsatsen vid vävstolen. Av bouppteckningsmaterialet från slutet av 1700-talet, framgår att en slitrya betingade samma höga värde som en mindre silverbägare. Som prestigefylld brudgåva från brudens eller brudgummens föräldrar, förenade ryan både ett ekonomiskt och symboliskt värde. Att en rya vävdes till varje barn på gården, är en uppgift som ofta åter-

kommer, liksom att ryan kunde användas som brudmatta vid bröllop.⁷ Slitryorna hade sin givna plats i bädden och användes följaktligen i vardagslag medan prydnadsryorna tjänstgjorde som dekorativa överkast på uppbäddade gästsängar, placerade i gårdarnas representativa utrymmen. Ännu under 1800-talets andra hälft hade ryorna denna funktion vilket framgår av en uppteckning från nord-

östra Uppland: "Omkring 1865 vävde fru Petterssons mor två ryor därav en röd. De användes till att till helgdags breda på sängarna."⁸

Under 1800-talets senare del fick bruket av ryor spridning även bland de obesuttna grupperna i bondesamhället. Detta sammanhängde inte sällan med att böndernas ryor såldes i samband med auktioner.

Ryornas tillverkning

Generellt sett har ryorna brukats i så gott som hela vårt land. Däremot urskiljer sig vissa produktionsområden för sina karaktäristiska ryatyper. Slitryor för avsalu tillverkades framför allt på Öland och Gotland samt i Halland och Sjuhäradsbygden i Västergötland. Dessa ryor spreds över landet via västgötahandelns försäljningsorganisation och kallades därför "västgötaryor" i de bygder där de köptes och brukades.

Även prydnadsryor spreds över landet genom västgötahandelns ambulande försäljare, knallarna, som försålde dem främst i städerna och på marknader.

Det är uppenbart att just prydnadsryan fick särskilt starkt fäste i Norrland, där slitryan aldrig fick samma betydelse som i landets mellersta och södra delar. En förklaring kan vara att skinnfällan inte kunde ersättas av slitryan på grund av klimatet i norra Sverige.

Vilka var det då som tillverkade ryorna, om vi ser till landet i stort? Förutom saluslöjdsinriktad produktion talar spridda uppgifter om prästdöttrar och kvinnor i borgerlig miljö som vävde ryor på beställning. Prydnadsryor vävdes inte sällan av specialister med tillgång till breda vävstolar och avyttrades till bönderna. På bondgårdarna, men även i torp och backstugor, fanns det likaså kvinnor som specialiserat sig på ryavävning och utvecklat stor skicklighet och personliga särdrag.

Även om flertalet ryaväverskor idag är anonyma är några få lyckligtvis kända till namnet. Så är fallet med Lisa Sköld i Bälinge socken, strax norr om Uppsala, mera känd under smeknamnet Sköld-Lisa. Hon var verksam vid 1800-talets mitt och andra hälft och hennes totala produktion har uppskattats till drygt 120 ryor. "Man hann en aln om dagen om man satt vid", har Sköld-Lisa berättat. En anteckning från senare tid som också rör Sköld-Lisa ger en kompletterande upplysning: "När man vävde ryor, stodo tre ochnockade i på en gång; ändå hunno vi inte mer än en aln om dagen." Merparten av Sköld-Lisas ryor vävdes på uppdrag av beställare inom socknen men ibland blev hon ombedd att komma och väva för uppdragsgivare långt hemifrån. Det finns uppgifter som vittnar om att Sköld-Lisa lärde ut sin konst till intresserade elever. Hennes vackra och välkomponerade ryor inspirerade också andra ryaväverskor i deras verksamhet.⁹

Utställningen Uppländska ryor från 1700- och 1800-talen, Upplandsmuseet 1970. Upplandsmuseets bildarkiv.

Ryan och folkkonstbegreppet

I slutet av 1800-talet när den nya tiden stod för dörren, svepte en våg över landet av organiserade räddningsaktioner som syftade till att slå vakt om den gamla allmogekulturen. Det var i den andan som Artur Hazelius grundade Skansen och

Nordiska museet, besjälad av tanken att systematiskt samla byggnader och kulturföremål så att inte bondesamhällets värden föll i glömska, eller ännu värre, gick förlorade.

Vi kan i efterhand konstatera att vissa föremålsgrupper valdes ut före andra, för att representera böndernas kultur. Ålder-

domliga former, rik utsmyckning och lokal särprägel var några kriterier som tycks ha styrt folklivsforskarnas urval. En kategori föremål som passade in i detta sammanhang och tidigt tilldrog sig intresse var ryorna. Det är uppenbart att både slitryor och prydnadsryor värderades som omistliga kulturföremål och man befarade att ägarna inte var medvetna om de textila skatterna. Orsaken var att man på bondgårdarna hade lagt undan de gamla ryorna, till förmån för modernare täcken och överkast.

Ett stycke in på 1900-talet ger Arvid Julius uttryck för dessa värderingar i en artikel: "Ryorna äro för oss ett värdefullt arv av gångna århundradens kultur och arbetsglädje. Vi böra därför vårda dem som dyrbara klenoder. De finnas än lyckligtvis kvar i ganska stor mängd i våra allmogehem, men de vårdas ej ofta. Ibland ser man dem som hästtäckan, ibland som nedtrampade mattor. Måtte de också där få sitt rätta värde, måtte de uppskattas som en av hemmets största prydnader, så att de flyttas upp på väggen till en plats som borgar för framtida vård och ans! På det viset kommer också deras skönhetsvärde till sin rätt – ett skönhetsvärde som hemmet ropar efter."¹⁰

När begreppet *folkkonst* definierats och beskrivits från 1800-talets slut och framåt, har ryorna intagit en självklar plats vid sidan av konstvävnader som krabbasnår, dukagång, rölakan och flamskvävnader. Detta faktum har ett

visst intresse eftersom textilier vanligtvis spelat en underordnad roll när vedertagna folkkonst kategorier som till exempel bonadsmålari och träskärning tilldragit sig den största uppmärksamheten.

Ryan och hemslöjdsrörelsen

Hemslöjden, som värnade om bondesamhällets slöjdtraditioner, tekniker och material, intresserade sig i tidigt skede för ryorna. I samband med inventeringar och utställningar kring sekelskiftet 1900 hamnade de gamla slit- och prydnadsryorna ofta i blickpunkten. Att ryorna fick stor uppmärksamhet framgår inte minst av Elisabeth Thormans anteckningar vid hemslöjdsinventeringen i Uppsala län, 1914–15: "Här finnas också kvar en förvånande stor mängd ryor; det är helt få gårdar, som icke äga åtminstone ett exemplar af denna det gamla Uplands praktväfnad; de flesta gårdarna äga flera exemplar."

Hemslöjdsentusiasterna var emellertid misstänksamma mot böndernas förtjusning i skarpa anilinfärger som blev moderna under 1800-talets andra hälft. Enligt den gamla, goda traditionen borde garnerna vara växtfärgade, menade man och såg med skepsis på ryaepokens slutskede. I en artikel om ryor 1915 skriver Elisabeth Thorman: "Tyvärr har färgen mot 1800-talets slut icke längre hämtats från markens blommande fågning, från

bär och blad, från buskars och örter olika beståndsdelar från och med blomman till rötterna, utan åstadkommits genom i handeln utbudna färgmedel av dålig beskaffenhet. Även med dessa har en och annan smakbegåvad väverska åstadkommit vackra effekter, men detta är undantag.”¹¹

När hemslöjdsföreningarna började satsa på nyproduktion av bondesamhällets slöjdalster för försäljning, fanns ryorna tidigt med i bilden. Till en början var det frågan om kopiering av äldre prydnadsryor men avsikten var nu inte längre att lägga ryan i sängen, utan att pryda väggar och golv. Återskapandet av de traditionella ryorna avlöstes inom kort av nytänkande vad det gällde färg och form. Formgivare och namnkunniga konstnärer lockades att utveckla och förnya den gamla ryan, allt för att bereda vägen in i modern heminredning och offentlig miljö.¹²

Ryan blir matta

Det var under 1900-talets första decennier som ryamattan, avsedd för golvet, fick sitt verkliga genombrott. Några spridda uppgifter från 1800-talets slut nämner visserligen att man i bondemiljö kunde lägga en sängrya som matta på golvet, men det torde ha varit i undantagsfall.

Traditionens mönsterförråd utnyttjades till en början när ryamattor vävdes för nya och vitt skilda ändamål. I synner-

het tycks prydnadsryorna, och då inte minst de med märkduksmotiv, ha varit den stora inspirationskällan. Men mycket snart blev ryamattan föremål för modern formgivning. Märta Måås-Fjetterström och Elsa Gullberg är exempel på konstnärer som tidigt inspirerades av tekniken och påverkade utvecklingen.

Föreningen för Svensk Hemslöjd svarade för en betydande del av ryaproduktionen och lanseringen av det nya modet. Enligt uppgift vävdes den första ryamattan 1917 och fram till 1932 tillverkades hundratals ryamattor av Svensk Hemslöjd för olika beställare. Föreningens konstnärliga ledare under den första tiden var Märta Gahn.

Ryamattorna, som var avsedda för såväl hemmens olika rum som offentlig miljö och kyrkor, följde ständigt tidens trender. Stockholmsutställningen 1930 och funktionalismens genombrott medförde en markant stilbrytning. Den rika mönstring som tidigare varit så vanlig, ersattes nu av åtstramning och förenklade former.

Under 1930-talets senare del minskade efterfrågan på vävda ryor märkbart, vilket bland annat berodde på att de blev allt för dyrbara att tillverka. Tiden var mogen för en förenklad ryatyp, den sydda ryan mot färdigvävd botten. Efter trevande start fick den nya tekniken så småningom lavinartad spridning. Fördelarna med den sydda ryan var att det inte krävdes någon vävstol, att den blev

relativt billig och att alla som var intresserade kunde köpa materialsatser och hänga sig åt det populära handarbetet hemmavid. Hemslöjdsföreningarna i landet, Svensk Hemslöjd och handarbetsbutiker saluförde materialsatser med mönster som följde heminredningsmodets växlingar år efter år. Återigen upplevde ryan, om än i ny tappning, en blomstringsperiod som fick genomslag i många svenska hem.

Textilkonstnären Ingrid Skerfe-Nilsson (1918–2004) kom att spela en betydande roll under några decennier kring 1950 när det gällde att lyfta fram ryan som konstobjekt och modern inredningstextil. Hon hade egen textilateljé och butik i Uppsala från 1951 och några decennier framåt.

Upplandsmuseets stora ryasamling representerar tämligen väl den uppländska traditionens rikedom och de många olika kategorierna. Som föremålsgrupp är ryorna mycket ömtåliga och kräver bästa möjliga förvaring vilket de lyckligtvis har idag i föremålsmagasinet i Morgongåva, där de förvaras rullade "mednocks" i den klimatiserade textilavdelningen. Dessvärre är ryorna mycket känsliga för hantering och exponering och varje utställningssituation innebär slitage och nedbrytning. I jubileumsutställningen *Samla på Uppland* är det emellertid självklart att visa tre representativa ryor, föremål som i olika sammanhang uppmärksammas i forskning och litteratur.

Noter

- ¹ Berg, Ehn, 1959. s. 44.
- ² Nylén, 1969. s. 172 f
- ³ Sylwan, 1934. s. 23, *Uppland i Nordiska museet och Upplandsmuseet*, 1925. s. 82.
- ⁴ Thorman, 1914–15. s.12.
- ⁵ Sylwan, 1934. s. 32 f.
- ⁶ Sylwan, 1934. s. 50.
- ⁷ Thorman, 1914–15. s. 49.
- ⁸ Thorman, 1914–15. s. 80.
- ⁹ Liby, 1997. s. 17.
- ¹⁰ Julius, 1923. s.10 f.
- ¹¹ Thorman, 1915. s.35
- ¹² Liby, 1990. s. 17 f.

Källor och litteratur

Otryckta källor

- Forskningar i uppländsk hemslöjd utförda 1914–15 för Föreningen Uppsala läns hemslöjd av Elisabeth Thorman.
 Institutet för språk och folkminnen, Uppsala: Uppteckningsmaterial.
 Upplandsmuseet: Bevarade ryor och kataloguppgifter.
 Upplandsmuseet: Uppsala läns hemslöjdsförenings arkiv.

Tryckta källor

- Berg, Anna-Märta & Ehn, Ola, 1959: En rundvandring i Upplandsmuseet. *Årsboken Uppland* 1959.
 Estham, Inger, 1963: Upplands äldre ryor. *Årsboken Uppland* 1963.

- Geijer, Agnes, 1972: *Ur textilkonstens historia*.
Lund.
- Julius, Arvid, 1923: *Om ryor*. Uppsala.
- Liby, Håkan, 1990: Hemslöjd i rörelse.
Årsboken Uppland 1990.
- Liby, Håkan, 1997: Ryan – skön slöjd för
sängen. *Hemslöjden 1997/5*.
- Nylén, Anna-Maja, 1969: *Hemslöjd*. Lund.
- Parholt, A; Andersson, E; Rothquist Ericsson, L.
(red) 2001: *Nock, ragg, rya. Det glänser om
ullen*. Örebro
- Ryor i miljö*. Föreningen för Svensk Hemslöjd.
1969. Borås.
- Sylwan, Vivi, 1934: *Svenska ryor*. Stockholm.
- Thorman, Elisabeth, 1915: *Uppländska ryor,
en kort översikt. Allmoge och hemslöjd*.
Uppsala.
- Uppland i Nordiska museet och Upplandsmuseet*.
1926. Stockholm.

Håkan Liby är landsarkivarie och chef för
Upplandsmuseet.